

Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri

Turkism Thoughts of Hüseyinzade Ali Bey and Ziya Gökalp in Cultural Field

Nergiz Gahramanlı

Asist. Prof., Yeditepe University, Department of Turkish Language and Literature, İstanbul, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
Orcid: 0000-0001-9347-2469 Email: nergisi@yeditepe.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Gahramanlı, N. (2024). Turkism Thoughts of Hüseyinzade Ali Bey and Ziya Gökalp in Cultural Field. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 146-155.

Gahramanlı, N. (2024). Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 146-155.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 13 July/ Temmuz 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 22 October/ Ekim 2024

Published/Yayın Tarihi: 06 December/ Aralık 2024

Issue/Sayı: Ziya Gökalp Özel Sayısı / Special Issue of Ziya Gökalp

Pages/Sayfa: 146-155.

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Nergiz GAHRAMANLI).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Hüseyinzade Ali Bey Azerbaycan tarihinde kendine has yeri olan, hem Azerbaycan hem Türkiye’de siyasi ve sosyal faaliyetlerde bulunan önemli bir şahsiyettir. Azerbaycan’da doğmuş, hayatının bir bölümünü orada, geri kalanını Türkiye’de geçirmiştir. Türkçülüğün yükselmesinde büyük rolü olmuş, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” düşüncesini ortaya atmıştır. Bu düşüncesini anlatmak için daha sonra Azerbaycan’ın en önemli dergilerinden olacak *Hayat* ve *Füyuzat*’ı çıkarmıştır. Ziya Gökalp ise Türk düşünce hayatının, Türk milliyetçiliğın önemli isimlerindendir. Türkçülük ideolojisini güçlendirmek için büyük gayret göstermiş, Türkçülüğü bir sistem haline getirmeyi başarmıştır. Bu anlamda *Türkçülüğün Esasları* büyük önem arz etmektedir. Eserinde bir sistem haline getireceğı düşüncelerinin özü daha önce kaleme aldığı “Turan” şiirinde bulunmaktadır. Bu ideali belirlerken hareket noktası Türk ırkı değildir, Türk milli kültürüdür. Düşüncelerindeki öncelik dilde sadeliktir. Bu iki aydının Türk kültürüyle ilgili düşünce ve çalışmaları bugün de önemini korumaktadır. Çalışmada Hüseyinzade Ali Bey’in yazılarından ve Ziya Gökalp’in *Türkçülüğün Esasları*’ndan yola çıkılarak kültürel Türkçülük düşüncesi üzerinde yoğunlaşmış ve iki aydın ismin düşüncelerindeki benzerlik ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turan, Türkçülük, Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali Bey, kültür.

Abstract

Hüseyinzade Ali Bey is an important figure who has a unique place in the history of Azerbaijan, who was involved in political and social activities both in Azerbaijan and Turkey. He was born in Azerbaijan, spent part of his life there and the rest of his life in Turkey. He played a great role in the rise of Turkism and put forward the idea of ‘Turkification, Islamisation, Europeanisation’. In order to express this idea, he published *Hayat* and *Füyuzat*, which would later become the most important journals of Azerbaijan. Ziya Gökalp is one of the most important figures of Turkish thought life and Turkish nationalism. He made great efforts to strengthen the ideology of Turkism and succeeded in making Turkism a system. In this sense, the *Principles of Turkism* is of great importance. The essence of his ideas, which he will turn into a system in the work, is found in his earlier poem “Turan”. While determining this ideal, his starting point is not the Turkish race, but the Turkish national culture. The priority in his thoughts is simplicity in language. The thoughts and works of these two intellectuals on Turkish culture are still important today. In this study, based on Hüseyinzade Ali Bey's writings and Ziya Gökalp's *Principles of Turkism*, the idea of cultural Turkism is focused on and the similarities in the thoughts of the two intellectuals are tried to be revealed.

Keywords: Turan, Turkism, Ziya Gokalp, Huseyinzade Ali Bey, culture.

Giriş

Türkçülük fikri Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu şartların bir ürünüdür. Batı müdahalesinin artması, halka ulaşmak isteyen yeni bir aydın sınıfın sade dil kullanması, Avrupa'da başlayan Şarkiyatçılık ve bu kapsamda Avrupalı Türkologların yayınları başlangıçta kültürel düzeyde, dil ve tarih alanlarında Türklüğe olan ilgiyi artırmıştır. (Özkan, 2021, s. 348)

Türkçülük akımının oluşmasında ve biçimlenmesinde Rusya Türklerinin büyük rolü olmuştur. Rusya Türkleri arasında Türkçülük düşüncesi, başlangıçta Rus baskısı karşısında bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Türk grupların birbirlerine yaklaşması için birtakım unsurların geliştirilmesi gerekmiştir. Bu gruplar Ruslaştırma politikasına yönelik baskılara kendi inançları ve kökleriyle karşılık verirler. Bu iki faktör onların bir araya gelmesinde etkili olur. Burada dilin önemi büyüktür ve ilk tercih edilen etmendir. Kültürel bağlılık ve ortak dil, birliğe doğru atılması gereken ilk adımdır. Eğitimde, dilde reform ve bunu yayın yoluyla yayma Tatar milliyetçi aydınların merkezi etkinlikleri olmuştur. Rusya, Türkiye, Fransa'da eğitim gören İsmail Gaspıralı, eğitim, dil reformu ve gazetecilik alanlarında oldukça etkilidir (Landau, 1999, s. 17-19). Tatarlar ve diğer Türk gruplar arasında matbaanın yayılması, dergilerin dağıtımı ve kitapların basımı önemli artışlara yol açmıştır. Bu durum Türkler arasında milliyetçi düşüncelerin ortaya konması için bir olanak sağlar. Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi bu konuda büyük öneme sahiptir. Gazete ilk sayılardan itibaren Türkiye'de fikir ve edebiyat hayatında yakından takip edilmektedir. Pantürkçü duygular "dilde, fikirde, işte birlik" anlayışıyla ifade edilir ve Rusya'da Türk kökenli halkları uyandırmak için önemli hizmetler yapar.

20. yüzyılın başlarında milliyetçi uyanış konusunda Azerbaycan Türkleri aktif bir şekilde Tatarlar'ı izlemektedir. Azerbaycan Türklerinin ilk hareketi 1875'te Bakü'de Hasan Bey Zerdabi tarafından basılan *Ekinçi* gazetesi vasıtasıyla olmuştur. Ekinçi gazetesi ilk milli matbuatı yaratmıştır. Bunu Pantürkçü eğilimli *Hayat* ve *İrşad* adlı gazeteler izler. 19. yüzyılın sonlarında Tiflis'te Celaleddin ve Seid Ünsizade kardeşlerinin *Ziya* (1879-80), *Ziya-yi Gafgaziyye* (1880-84), *Keşkül* (1883-91), 20. yüzyılın sonlarında Mehmedmed Ağa Şahtahlı'nın *Şerg-i Rus* (1903-05) gazeteleri yayımlanmıştır. 1905 inkılabından sonra Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu'nun çıkardıkları *Hayat* (1905-06) gazetesi, Hüseyinzade Ali Bey'in *Füyuzat* (1906-07) dergisi milli idealleri yeni tarihi evrede devam ettirmiştir.

1905 devriminden sonra Azerbaycan Türkleri Rus gruplar içinde açık muhalefet yapmış, okullar açmış, çoğunluğu Türkçe olmak üzere kendi gazetelerini yayımlamış, kendi siyasi partilerini kurmuş ve milliyetçi yaklaşımlarıyla Rus İmparatorluğu'ndan uzaklaşıp Osmanlı İmparatorluğu'na yaklaşmışlardır. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey gibi önemli aydınlar İstanbul'a gelmişlerdir. Türkiye'de Yusuf Akçura tarafından bütün Türk halklarının kültürünü, tarihini araştırma amacı güden Türk Derneği kurulmuştur. (Akçuraoğlu, 2009, s. 458). Daha sonra *Türk Yurdu* mecmuası (1327/1911) yayımlanmıştır. Kültürel düzeyde başlayan ve devam eden Türkçülük, Rusya Türklerinin etkisi ile siyasi bir yön almıştır. "Daha önce yayımlanan dergiler özellikle Selanik'te yayımlanan *Genç Kalemler* ve İstanbul'da yayımlanan *Yeni Mecmua* Türkçü fikirlerin yayılmasında önemli roller üstlenir. Selanik şehri gerçekten de başlı başına bir Türkçülük merkezi haline gelmiş, milli bir uyanış arayan aydınlar ve yazarlar bu merkezde toplanmışlardır." (Kushner, 1998, s.132)

Balkan Savaşları'ı sonrasında Türkçülüğün savunulmasında Pantürkist eğilimler önem kazanmış ve Türk aydınlar üzerinde etkili olmuştur. Kültürel alanda Türkçülük çalışmalarını Osmanlı topraklarında da görmekteyiz. Ömer Seyfettin'in yaptığı çalışmalar, birçok kişi tarafından benimsenir. Mehmet Emin Yurdakul I. Dünya Savaşı öncesi ve süresince çeşitli dergilerde yayımlanan şiirleri yurtseverlik duygusunu arttırır. Halide Edip'in 1912'de *Yeni Turan* romanında Pantürkçü çağrışımının açık olduğu görülür. Mehmet Fuat Köprülü eğitim için yazdığı kitaba *Turan* başlığını koyar. Mehmet Ali Tevfik ilk olarak 1914 yılında basılan anılarını *Turanlı'nın Defteri* adıyla çıkarır.

Türkçülüğü tahlil ve sistemleştirme girişiminde bulunan, yönetsel olarak bu işe ilk girişen Ziya Gökalp'tir. O, Türkiye'de Türkçülüğün büyük ustası sayılmaya başlar. Şiirlerinde ve 1911'de yazdığı "Turan"da Türkçülük çağrısı görülür. "Kızıl Destan" şiirinde açıkça Türkçü terimlerle Rusya'nın yıkılması çağrısını yapar. Ziya Gökalp söz konusu terimlerin temel kavramlarını ve onların Türkiye'de ortaya çıkışlarını ciddi bir şekilde tahlil eder. Milliyetçilik ve kültürel Türkçülük üzerine görüşlerini baş yapıt kabul edilen *Türkçülüğün Esasları*'nda yazar (Landau, 1999, s. 47-58).

1. Hüseyinzade Ali Bey'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri

Hüseyinzade Ali Bey, 1864 yılında Azerbaycan'ın Salyan ilinde doğmuştur (Bayat, 1998, s. 9; Uca, 2017, s. 57). Dedesi Kafkasya Şeyhülislamı'dır. Tiflis'te Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresinin gözetiminde altı sınıflı mektepte (1870-75), birinci şehir gimnaziyasında (1875-85) okumuş, Petersburg Üniversitesi (1885-89) ve İstanbul Üniversitesi'nin Askeri Tıp Fakültesi'nde (1890-95) tahsil görmüştür (Uca, 2017, s. 58-62). Tıbbiye'den mezun olduktan sonra Askeri Tıbbiye Yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı-Yunan Harbi'ne katılır. Onun Tıbbiye'deki faaliyetleri, görüş ve düşünceleri hakkında tam bir mutabakat yoktur. Uriel Heyd, Hüseyinzade'nin daha 1890'larda Mekteb-i Tıbbiye'de iken "öğrenci arkadaşları arasında sosyal reform ve Turancılık fikirlerini yaymaya başladığını" (Heyd, 1979, s. 126) belirtmiştir.

Hüseyinzade Ali Bey'in Türk Milliyetçiliği fikri, lise ve üniversite yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeden önce oluşmaya başlamıştır. Türklük ve Türkçülük bilincine erken yaşlarda vâkıf olması, Hüseyinzade Ali Bey'in İstanbul'a gelmesine neden olmuştur. Onun düşünceleri burada, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de birlikte eğitim aldığı öğrencilerin düşünceleri üzerinde etkili olmuştur. Öğrenciler, onun gelişyle Batılı düşünürler hakkındaki bilgilerini artırma imkânı bulmuş, Batı'nın siyasi düşüncesini daha yakından tanımaya başlamışlardır. O, öğrenciler arasında yalnızca Batı düşüncesini tanıtmakla kalmamış, Türklerin vatanının yalnızca Türkiye olmadığı; Rusya, Çin ve İran'da da çok sayıda Türk yaşadığını anlatarak, "Dış Türkler" kavramının yayılmasını da sağlamıştır.

Hüseyinzade Ali Bey Türk Yunan Savaşı'na (1897) katıldıktan sonra takip altında bulunduğunu zannederek Azerbaycan'a gider (Heyd, 1979, s. 127). Bu devirde patlak veren Birinci Rus inkılabı (1905-1907) Rusya'da yaşayan Müslüman Türk halkın milli şuurunun uyanmasında büyük rol oynamıştır. Verilen özgürlük mücadelesinde Hüseyinzade Ali Bey'in önemli hizmetleri olmuştur. Bunlardan ilki 1905-1906 yılları arasında yazar Ahmet Ağaoğlu ile birlikte, Azerbaycan'ın petrol zengini Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in maddi olarak desteklediği günlük *Hayat* gazetesinin yöneticiliğini üstlenmektedir. Günlük çıkan bu gazete Müslüman Türk halkı desteklemiştir. *Hayat* kapatılınca yine Zeynelabdin Tağıyev'in yardımları sayesinde haftalık *Füyuzat* dergisini yayımlamış ve baş yazarlığını yapmıştır. "Siyasi sosyal içerikli derginin 1 Kasım 1906 yılından 1 Kasım 1907 yılına kadar Bakü'de Azerbaycan Türkçesiyle çıktığı bilinmektedir" (Akçuraoğlu, 2009, s. 437).

Derginin amacı Müslüman Türk halkın bilinçlendirilmesi, siyasi sosyal şuurun uyandırılması, devletçilik duygusunun kuvvetlendirilmesi ve bu yolla birliğin sağlanmasıydı. *Füyuzat*'ın "Türk kanlı, Müslüman itikatlı, Frenk fikirli, Avrupa libaslı fedai" yetiştirmek düsturu "Türk âleminin her tarafına yayılmış, Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak şeklinde Azerbaycan'da milli özgürlük hareketinin şiarına çevrilmiştir." *Füyuzat* bu yolla Azerbaycan'da milli istiklal ideasının oluşmasında önemli rol oynamıştır. (Ensiklopediya, 2004, s. 382). Dergi aynı zamanda Hüseyinzade'nin de katkısıyla "Türkiye'nin Servet-i Fünûn topluluğuna ait bir lisan ve görsel kültür anlayışını devam ettirmiş, Azerbaycan edebiyatının yüzünü Anadolu'ya çevirmiştir" (Akpinar, 1994, s. 93). 1906 yılından 1907 yılının sonuna kadar çıkan bu derginin koleksiyonu, Hüseyinzade Ali Bey'in sosyal, siyasî ve felsefî düşünceleri hakkında bilgi edinmek ve yazdığı yazıları incelemek için önemli bir vesikadır.

Hüseyinzade Ali Bey, *Hayat* ve *Füyuzat*'ta neşrettiği "Türk Dilinin Vazifey-i Medeniyesi", "Mecnun ve Leyla-i İslam", "Yazımız Dilimiz", "İkinci İlimiz" makalelerinde Türkçülük bildirgesini beyan etmiş, maksadını ve meramını geniş bir şekilde açıklamıştır. Burada Türk dilinin yayıldığı geniş alanları göstermiş, Turan'ın sınırlarını belirtmiştir. Onun Türkçülük görüşlerinin ifadesinde "Turan" şiiri mühim yer tutar. Bu şiir o devirde aydınlar arasında geniş yayılmasına rağmen, ilk defa 1915 yılında Yusuf Akçura tarafından hafızasında kalanlar esasında yayımlanmıştır. Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey'in Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de öğrenciyken, yani Ziya Gökalp'la tanışmadan, 1892'de "Turan" şiirini yazdığını belirtir (Akçuraoğlu, 2009, s. 434).

"Ali Bey hem modernleşeceğimizi hem İslam'ı muhafaza edeceğimizi hem Türk âlemini birleştireceğimizi söyler. O, kültür ve edebiyat sahasında olduğu gibi siyasi birlik sahasında da Türkçüdür." Hüseyinzade Ali Bey'e göre Türk birliğinin "nüvesi" Osmanlı Türklüğü olacaktır. (Ülken, 1979, s. 270, 389). "Nüvesi" Osmanlı Türklüğü olan müstakil Türklük ilk defa kendisinin (Hüseyinzade Ali Bey) kullandığı ifadeyle, bir "Turan" topluluğu olacaktır (Ülken, 1979, s. 325). Akçura'nın belirttiğine göre, "sakin tabiatlı Ali Bey, Turancılığı katıyetle müdafaa etmiştir. Mamafih onun bu Turancılık ideali İstanbul'da Türkçü Gökalp'i yaratmıştır" (Akçura, 1978, s. 183). Hüseyinzade Ali Bey'in Ziya Gökalp

üzerindeki etkisine Samed Ağaoğlu da dikkat çeker: “Devrinin büyük müşidi Ziya Gökalp’e, İslam ümmetinden, Garp medeniyetinden, Türk milletinden olmak tezini o ilham et[miştir]” der (Ağaoğlu, 1998, s. 101).

Hüseyinzade Ali Bey’in Müslüman halkların yükselmesi ve gelişmesinde söylediği “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak” düsturu büyük önem arz etmektedir. Bu düsturu sonraları Ziya Gökalp “Avrupalılaşmak” yerine “Muasırlaşmak” tabirini koyarak kullanacaktır. Hem Ali Bey hem Gökalp, Türklüğün varlığını sürdürmesini, gelişmesini bu kavramlarla ifade edilen düşünce sistemine bağlı görmüş ve bu yolda çaba göstermişler.

“Türkleşmek İslamlaşmak Avrupalılaşmak” şeklinde ifade edilen anlayış, Türkçü aydınların dünyaya bakışlarını ifade eder. Onlar bu üç kavramın birbiriyle çelişmediği görüşünü savunurlar. Bu konu üzerine Gökalp çeşitli makaleler yazar. Hüseyinzade Ali Bey’in *Hayat*’ta “Bize Hangi İlimler Lazımdır?” yazısı, aydınlar üzerinde etkili olan bir yazıdır. Bu düşüncenin temelinde Türkün tarihteki gücüne dönmesi Kuran-ı Kerim’in istediği gibi müslüman olmak, Avrupalılar gibi bilimi kılavuz etmektir. (Türk, 2023 s.114-115)

Türkçülük fikrinin yayılması ve derinleşmesinde Ali Bey yazıları ve konferansları ile büyük hizmetler yapmıştır. Fakat Türkçülük cereyanının belli bir sisteme konması Ziya Gökalp sayesinde olur (Uca, 2017, s. 132). Ali Bey ile Gökalp arasındaki ilişkiyi değerlendiren Tadeusz Swietochowski şöyle der: “Hüseyinzade’yi en önemli öğretmenlerinden biri olarak gören Ziya Gökalp, O’na çok şey borçludurlar” (Swietochowski, 1988, s. 52-53).

Ziya Gökalp “Türkçülüğün Esasları”nda sık sık Hüseyinzade Ali Bey’den bahseder ve fikirlerini dile getirir (Gökalp, 1968, s. 9, 11, 13). O, Ali Bey’le ilgili şu değerlendirmeyi yapar: “Rusya’dan İstanbul’a gelen Hüseyinzade Ali Bey, Tıbbiye’de Türkçülük esaslarını anlatıyordu. (Turan) isimindeki manzumesi, Pan-Turanizm mefkûresinin ilk tecellisi idi” (Gökalp, 1968, s. 9).

Hüseyinzade Ali Bey, *Hayat*’taki “Gazetemizin Mesleği” başlıklı yazısında milli dilin eğitimde değerlendirilmesi konusunu değerlendirir. Ona göre, bilgi ve vukuf, bilim ve dil ile olur. Bir yabancı dilde eğitim yapılabilir, ancak bu yapılan eğitimle edinilen bilgi kişinin kendisinde kalır, genele yayılmaz. Bilginin ve eğitimin halk arasında yayılması için milletin ana dilinin bilimde ve eğitimde kullanılması lazım. Doğu’da eğitimin en uygun yayılma alanı Türkçedir. Türk Dili bu konuda tüm koşulları sağlamaktadır. Ali Bey’in ifadesine göre, Türk aydınlar yüzyıllar boyu Türkçeyi ihmal etmiş ve bu dilin yetersizliğini dile getirerek başka dillerde eserler vermişler. Bir dilin gelişmesi, o dilin aydınlar ve sanatçılar tarafından kullanılmasına bağlıdır. O, Türk dilinin gelecekte kullanımına olumlu bakmaktadır (Türk, 2023, s. 164).

Ali Bey’in dil konusunda 1905’lerde savunduğu, kelime üretme ihtiyacı duyulduğu zaman kelimeleri Batı dillerinden olduğu gibi alıp dilimizi yabancı kelimelerle doldurmaktansa, dilimizdeki eksikleri tamamlamak için bu dille tarihî, dinî ve edebî ilişkisi olan Arapça ve Farsça’ya başvurmanın daha akıllıca olacağı fikrini, 1911 ve 1912 yıllarında Ziya Gökalp çok az bir değişikliklerle benimsemiştir (Ülken, 1979, s. 272). Ali Bey dili Türkçe, dini Müslüman ve kendisi Türküm diyen herkesi Türk milletinin içinde kabul eder, milletin tanımında ırkî özelliklere yer veren anlayışa rağbet etmez (Sarınay, 1994, s. 179-180; Uca, 2017, s. 133).

Hüseyinzade Ali Bey M. E. Resulzade ile birlikte bu düşüncüyü bayrağa da yansıtarak ilk bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’ni kurmuştur. Batılı düşünür ve yazarların eserlerini bilen Batı’nın modern düşüncesinin izlerini taşıyan Ali Bey, Batı’nın hürriyet ve milliyetçilik kavramlarını özümseyerek kendi değerlerinden ayrılmadan kendi kültürü ve değerleri ile uzlaştırmıştır.

Bugün bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bayrağındaki mavi, kırmızı ve yeşil renkler Türklük, Çağdaşlık ve İslam’ı simgelemektedir. Bu renklerin yüklediği anlam, Azerbaycanlı fikir adamı Ali Bey Hüseyinzade’nin ileri sürdüğü Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak formülünün bir yansımasıdır. Ali Bey Hüseyinzade’nin düşünceleri, eserleri ve faaliyeti sadece Azerbaycan Türklerinin değil, aynı zamanda Anadolu Türklerinin milli uyanışında önemli rol oynamıştır. Onun ileri sürdüğü üçlü formül kültürel Türkçülükten siyasi Türkçülüğe geçişi sağlayan kilit formüldür (Ceferov, www. bir millet iki devlet. com).

Türkiye’deki siyasi ve sosyal düşünce temellerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Hüseyinzade Ali Bey önemli bir şahsiyettir. O, belki kitleler üzerinde etkili olamadığı için çok tanınmamaktadır; ancak, Samet Ağaoğlu’nun da

belirttiği üzere yaşadığı devrin gizli hayat kaynaklarından biri olmuş ve birçok aydına yol göstermiştir (Ağaoğlu, 1998, s. 76).

2. Ziya Gökalp'in Kültürel Alandaki Türkçülük Düşünceleri

Ziya Gökalp 1876'da Diyarbakır'da doğar (Ülken, 1979, s. 304). İlköğrenimini Hafız Ömer Efendi'den almış sonra Diyarbakır Askeri Rüştiyesi'ne devam etmiştir. Askeri Rüştiye'yi bitirdikten sonra 1891 yılında Diyarbakır Mülki İdadisi'ne girer. Ziya Gökalp İdadisi'de hem pozitif ilimleri hem manevi ilimleri tahsil eder. Bu sıralarda özellikle tabiiye hocası Doktor Yorgi'den etkilenir.

Ziya Gökalp yüksek tahsil için 1895 yılında İstanbul'a gelir. Yaşadığı dönemdeki olaylar çok değişken ve çok etkileyici idi. İstibdat yıllarında hürriyet ve meşrutiyet fikirleri birçok aydın gibi Gökalp'i etkiler. Osmanlı bir görüşe sahiptir. Bu süreçte Selanik'e gider. Burası onun düşüncelerinde bir dönüm noktası niteliği taşır. Hem Osmanlı milliyetçisi hem Türkçüdür artık. Bu dönemde Gökalp fikir ve politika alanında etkili rol oynar. Selanik'te bir yandan politik alanda çalışırken bir yandan da çeşitli gazete ve dergilere yazılar yazar, konferanslar verir. *Genç Kalemler* mecmuasına girmesiyle bu hareket umumi bir Türkçülük vasfı kazanır. 1911 yılında Ziya Gökalp ve kalem arkadaşlarının çıkarmaya başladıkları *Genç Kalemler*, Heyd'e göre, o sıralarda en iyileriydi. Burada milli edebiyatın nasıl olması gerektiğine yönelik fikirler ileri sürerler (Heyd, 1979, s. 40).

Türkçecilik de Türkçülük felsefesine uygun, şuurlu bir faaliyet halini alır (Gökalp, 1968, s. 102). 1911'de "Turan" şiirini yazar. Turan ile Türk milletine yeni bir hedef gösterir. Bu ebediyen yaşayacak büyük Türk yurdudur. Ziya Gökalp "Turan" şiirinde Türk milletinin varlığını, Osmanlı Devleti'nin sınırları dışına çıkartarak eski Türk tarihini hatırlaması "Turan"ı milliyetçilik sembolü yapmıştır. Şiirin son beyti, "Türkçülerin kalbine yazılı kalmıştır." (Orhon, 1968, s. 148-149). Meşhur "Turan" şiiri Turan'ın Turancılık'ın izahı olmuştur. Şerif Mardin, Turan'dan ilk söz eden kişinin Hüseyinzade Ali Bey olduğunu söyler (Mardin, 1983, s. 199). Gökalp'in Türkçülük düşüncesine olan ilgisinde Hüseyinzade Ali Bey'in önemi vurgulanır (Karakaş, 2008, s. 442).

Dönemin aydınları Türk kültürünün çeşitli öğeleri arasında en büyük önemi dile verirler. Fikirlerindeki öncelik dilde sadeliktir. Gökalp "Turan" şiirinden sonra aruz ölçüsünü bırakmış ve sadece hece ölçüsü ile şiirler yazmıştır. II. Abdülhamid devrinde dil reformu çerçevesinde anlatılan Pantürkizm veya Panturanizm, Ziya Gökalp'in nezdinde desteklenmiş, dilin Şemseddin Sami gibi birçok Türk dilli halklar arasındaki farklılıkların çok önemli olmadığı ifade edilmiştir.

XIX. yüzyılda yoğunlaşan dil tartışmalarının çoğunlukla Türkçenin bütün eğitim kurumlarında eğitim dili olarak kullanılması yanında halkın anlayacağı bir yalınlığa kavuşturulması gerektiği belirtilir. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde bazı Türkçü aydınlar son derece yalın bir yazı dili oluşturmayı başarır. (Türk, 2003, s. 162-163).

Gökalp "Türkçülük"te dili ikiye ayırıyor, biri İstanbul Türkçesinin konuşma dili olduğunu ve konuşulmayıp yazılan Osmanlıca'nın da yazı dili olduğunu söyler. Sözcükler anlattıkları anlamların tanımları değildir, işaretleridir. Bu bakımdan konuşma diline giren halk tarafından benimsenen yabancı kelimeler Türkçe sayılmalıdır. Konuşma dilinde karşılığı bulunan yabancı kelimeler atılmalı açıklamasını yapar (Gökalp, 1968, s. 104).

Türkçülüğün başlıca gayesi dilimizdeki eksik kelimelerin bulunup dile eklenmesidir. Bu şekilde Türkçenin zenginleşeceği görüşünde olan Gökalp, kullanılacak kaynak eserlerin başında Dede Korkut kitabını tavsiye eder ve bu kitabın Oğuzlar'ın İlyadası olduğunu söyler (Gökalp, 1968, s. 119). "Lisan" adlı şiirinde manzumede başlamış olan fikirlerini anlatır. Türkçülüğü eski medeniyetlerden birçoğuna sahip çıkarak, Türk milletini medeniyet yolunda yükselmek için kabiliyetli ve gereken şartlara sahip olduğunu gösterir.

Türk milliyetçiliğinin oluşmasında en önemli rolü 1911 yılında çıkarılan *Türk Yurdu* dergisi oynamıştır. *Türk Yurdu* etrafında, aralarında Türkçülük hareketinin büyük düşünürü Ziya Gökalp'la birçok Osmanlı ve Rusya Türkleri toplanır (Akçuraoğlu, 2009, s. 458- 463). Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde en büyük rolü Ziya Gökalp özellikle bu dergide yazdığı yazılarla oynamıştır. 1913 yılından itibaren yayımladığı makalelerden oluşan 1918 yılında kitap olarak çıkan *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* isimli eseri Gökalp'in düşüncesini en belirgin şekilde formüleştirebilir.

Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda Türkçülüğü belli bir sisteme bağlamış ve bu konuyla ilgili fikirlerini bir

program halinde ortaya koymuştur. Kitapta Türkçülük ideolojisinin kısa bir tarihçesini yaptıktan sonra Türkçülüğün çok açık bir tanımını yapar. Türk milliyetçiliğinin doğuşundan ve Türkçülüğün devletin siyasal politikası haline gelişinden önce Avrupa'da Türklerle ilgili bazı gelişmelerin belirttiği bilgisini verir. Ona göre, Türkçülük ilk önce Avrupa'da bir "Türk hayranlığı" olarak başlamıştır. Daha sonra başlayan "ilmi Türkçülük" bu hayranlığın teşvikiyle doğmuştur. Türkçülükle ilgili ilk çalışmalar, bilimsel düzeyde XIX. yüzyılda Türkoloji çerçevesinde Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Avrupalı Türkologların yaptığı çalışmalar Türk diline, tarihine ve kültürüne ilgiyi artırmıştır. Ziya Gökalp, Türkoloji çalışmalarının belli başlı merkezleri olarak, Rusya, Almanya, Macaristan, Danimarka, Fransa ve İngiltere'yi gösterir ve yapılan çalışmaların "kadim" şark Türklerine ait olduğu bilgisini verir (Gökalp, 1968, s. 5-6). Türkçülük hareketinin faaliyetlerinden bahsederken, özellikle Ahmet Vefik Paşa'nın Türk diline dair yaptığı çalışmaları üzerinde durur. Onun Türkçülüğü hususunda, bilinmeyen çok değişik yönünden bahseder. Ahmet Vefik Paşa'dan sonra Süleyman Paşa'dan bahseder, onun ilmi Türkçülüğe verdiği hizmetleri anlatır (Gökalp, 1968, s. 7-8).

Milli kültür kavramlarına önem veren Gökalp, Türkçülüğü sistemleştirirken bu kavramlardan yola çıkar. Onun Türkçülük düşüncelerine ilişkin teorisi millet olabilme bilincine ulaşmıştır. Bireyin bu yöndeki duygularını sistemleştirmiş, milliyetçilik gibi daha geniş düşüncelere zemin hazırlamıştır. O, "millet" kavramının kendi zamanında yürürlükte olan çeşitli anlamlarını da açıklar:

1. Soy (ırk) Türkçülerine göre millet, ırk demektir. Soy sözcüğü aslında hayvan biliminden alınmış bir terimdir. 2. Kavim Türkçüleri, milleti budun topluluğu ile eş anlamda kullanırlar. Budun, aynı ana ve aynı babadan türemiş, içine hiç yabancı karışmamış, aynı kandan gelen topluluk demektir. 3. Coğrafyaya "istinad" eden Türkçülere göre millet, aynı ülkede oturan toplulukların tümünü ifade etmektedir. 4. Osmanlıcılara göre millet, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bütün uyrukları kapsar. 5. İslam birlikçilerine göre millet, bütün Müslümanların toplamı demektir. 6. Bireycilere göre millet, bir kişinin kendisini bağlı saydığı toplumdur. Ziya Gökalp "millet"i dil, din, ahlak, estetik bakımdan ortak değerli, aynı eğitimi almış olan bireylerden oluşan topluluk olarak belirler (Gökalp, 1968, s. 15-21).

"Türkçülük ve Turancılık" bölümünde ise "Türk etnografyası bakımından Harezm, İran, Azerbaycan ve Türkiye aynı uyruğun yurtlarıdır." Bu dört ülkenin "mecmuuna Oğuzistan adını verebiliriz" der. Fakat, Tatarlar, Özbekler, Kırgızlar ayrı kültürler "vücuda getirdikleri taktirde" ayrı milletler halini alacaklarından sadece kendi isimleri ile anılacaklardır. O zaman bütün bu eski akrabaları "kavmi bir camia" halinde birleştiren ortak isme "lüzum hissedilecek", işte bu ortak isim "Turan" sözcüğüdür. Türkçülerin yakın "mefkuresi" bütün Oğuzları birleştirmek, uzak "mefkuresi" dünya Türklerinin birleştirilmesi olmalıdır. Bu ülkelerin ne zaman gerçekleşeceğini yazmaz (Gökalp, 1968, s. 22-25).

Ziya Gökalp kitabın "Hars ve Medeniyet" kısmında "hars milli, medeniyet beynelmileldir" der (Gökalp, 1968, s. 27). On beş sene önce, ülkemizde iki dil vardı: Birincisi resmi dildi ve adı Osmanlıca'ydı. İkincisi ise halk arasında konuşulan dildi. Buna Türkçe deniyordu. Ülkemizde iki dil, iki tane de vezin kullanılıyordu. İki musiki vardı; Türk musikisi-Osmanlı musikisi, edebiyatta da ikilik mevcuttu; Osmanlı edebiyatı-Türk halk edebiyatı, ikilik ahlakta da devam etmektedir. Osmanlı ahlakı ve Türk ahlakı, idare edenlerle idare olunanlar vardı; Osmanlı sınıfı ve Türk sınıfı (Gökalp, 1968, s. 29-35).

Ziya Gökalp'e (Türk düşünürü) göre, kültür ve medeniyetin son münasebeti şudur: kültürü kuvvetli, fakat medeniyeti zayıf bir milletle, kültürü bozulmuş, fakat medeniyeti yüksek olan diğer millet, siyasi mücadeleye girince, kültürü kuvvetli olan millet her zaman galip gelir. Gökalp buna örnek verir; eski Mısırlılar medeniyette yükselince kültürleri bozulmaya başlar. Fars devleti yeni doğmuştur, medeniyette henüz geridir, ama kültürü kuvvetlidir. Bu sebeple Fars devleti Mısır'ı mağlup eder. Birkaç asır sonra İran'da medeniyet yükselir, kültür zayıflar. Bu defa da kültürleri henüz bozulmamış olan Yunanlılar'a yenilirler (Gökalp, 1968, s. 38).

"Halka doğru gitmek" milli kültüre doğru gitmek mahiyetindedir. Seçkinler milli kültürü yalnız halkta bulabilirler. Onların şiirini, musikisini dinleyerek raksını seyretmek, giyinişinde, evinin mimarisinde, mobilyanın sadeliğindeki güzelliği tadabilmek, halkın masallarını, fıkralarını menkıbelerini eski töreden kalma inanışları öğrenmek gerek. Çünkü halk milli kültürün canlı bir müzesidir. İkinci vazife halka medeniyet götürmektir.

Toplumsal olayların izahında birbirlerine hem yakın hem uzak iki sosyoloji sistemi vardır. Bunlardan biri "tarihî

maddecilik” diğeri ise “toplumsal mefkûrecilik” sistemleridir. Birincisi Karl Marks, ikincisi Emil Durkheim tarafından ortaya atılmıştır. İki sistem de toplumsal hayatta determinizmin mevcudiyetini kabul etmektedir. Fakat bu noktadan sonra bu iki sistem birbirinden uzaklaşmaya başlar. Karl Marks determinizmde bir nevi tek başına sahip olmayı iddia eder. Toplumsal olaylar arasında sebep olabilmek ayrıcalığı, yalnız “iktisadi olaylara münhasırdır”. Diğer toplumsal olaylar ise örneğin, din, ahlak, estetik, siyaset, lisan asla sebep olmazlar, yalnız sonuç olabilirler, der. Karl Marks’a göre, iktisadi olayların dışında kalan bütün toplumsal olaylar (epiphenomene’ler) gölge olaylar mahiyetindedir. Bu gölge olaylar bizim arkamızdan gelen etkisiz gölgeler gibidir.

Durkheim’in ortaya çıkardığı sosyolojiye göre, böyle bir “intişar” mümkün değildir. İktisadi olayların toplumsal olaylardan hiçbir ayrıcalığı yoktur. İktisadi kurumlar nasıl bir olay bir gerçekse, din, ahlak, estetik gibi diğer toplumsal kurumlar da birer doğal olaydır, birer gerçektir. Moudsley başta olmak üzere bazı ruh bilimciler bilince gölge olaylar adını vermiş ve bilincin ruhi olaylar üzerinde hiçbir etkisi bulunmadığını iddia etmişlerdir. Fakat Alfred Fouille, Ribot, James, Höffding, Bergson, Pierre Janet, Binet, Paulhan gibi yeni ruh bilimciler bu kuramı ilmi delillerle kesin bir şekilde yıkmışlardır.

Marks’a göre halk yalnız işçi sınıfından ibarettir. İşçi sınıfı, diğer sınıfları ortadan kaldırmaya mecburdur. Halbuki halk, “hukukça” birbirine eşit olmayı kabul eden bütün sınıfların toplamıdır. Fakat hukuki olarak herkese eşit olmayı kabul edenler hangi mesleki zümreye mensup bulunurlarsa bulunsunlar halktandırlar.

Durkheim’in sosyolojisi, iktisadi olayların önemini ve değerini inkâr etmiyor. Gittikçe iktisadi olayların cemiyet içindeki kıymetinin arttığını hatta çağdaş cemiyetlerde iktisadi hayatın toplumsal yapıya temel olduğunu ortaya atar. Ona göre, iktisadi cemiyetlerdeki toplumu oluşturan bireylerin birbiriyle dayanışması, yalnız toplumsal vicdandan oluşan mekanik bir dayanışmadır. Durkheim bütün toplumsal olayları bir tek asıla döndürüyor. Bu tek asıl “toplumsal tasarımlar”dır (Gökalp, 1968, s. 62-65).

Toplumsal tasarımlar, Marks’ın zannettiği gibi, toplumsal hayatta etkisiz gölge olaylardan ibaret değildir. Aksine bütün toplumsal hayatlarımız, bu tasarımların tesirine göre şekillenir. Mesela, biz Türkiyeliler’in ortak vicdanımızda “Türk milletindeniz, İslam ümmetindeniz, Garp medeniyetindeniz” tasarımları açık görünüşler gibi geçerli olmaya başlayınca, bütün sosyal hayatımız değişmeye başlayacaktır (Gökalp, 1968: s. 65). Türkçülük akımının ortaya çıkışı da toplumsal bir olaydır. Bu olayın açıklanmasında “tarihsel maddecilik” ve “toplumsal mefkûrecilik” görüşlerine ait iki karşıt kuram vardır. Birinci kurama göre, Türkçülük yalnız iktisadi sebeplerden doğmuş. İkincisine göreyse, Türkçülük cereyanının doğması toplumsal ülkülerin değişime uğramasından ileri gelmiştir (Gökalp, 1968, s. 66, 68).

Ziya Gökalp’e göre Türkçülüğün gayesi milli kültürü aramak, milletin ruhunda gizli kalan değerlerin bütün olarak ortaya çıkarmaktır. Bu çerçevede milli kültür sadece dil ve edebiyatla sınırlı kalmazdı. Ziya Gökalp bu kültür değerlerini batı medeniyeti içinde işleyecek ve bazı kuruluşların kurulmasını sağlayacaktı. Böylece Türk kültürünün kaynaklarına yöneliş, Türk tarihine ilgiyi artıracak ve milli tarih anlayışını ortaya çıkaracaktı.

Sonuç

Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp birçok makalede ve çalışmada kültürel alandaki Türkçülük düşüncesini işlemişlerdir.

Türkçülüğün ortaya çıkması tarihi koşulların bir sonucudur. Türkçülük düşüncesi, Çarlık Rusyası’nın zulmü altında olan Türklerin özgürlük mücadelesinin etkisiyle şekillenir. Hüseyinzade Ali Bey *Hayat ve Füyuzat* yayımlandığı yıllarda Azerbaycan’da Türkçülük düşüncesine öncülük eder. Onun Türkçülük görüşlerinin gelişmesinde İttihad ve Terakki teşkilatında bulunmasının ve 1905-1907 yıllarındaki Rus inkılabının etkisi büyüktür.

Hüseyinzade Ali Bey’e göre, “İslamlaşmak” Türklerin dini, “Türkleşmek” milli mefkuresidir. Rusya’da Türkçülük ideoloğunun güçlenmesinde İsmail Bey Gaspiralı’nın da hizmetleri büyüktür. Onun “dilde, fikirde, işte birlik” ilkesi Türkçülük tarihinde önemli yer tutmaktadır. Türkçülük ideoloğunun ortaya çıkmasında Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Türklerin milli uyanışı da büyük önem arz etmektedir.

Hüseyinzade Ali Bey’in çeşitli faaliyetinin temelinde Turancılık mefkuresi vardır. O, Türk halklarının milli birliğini, bağımsız devlet fikrini ilk defa ileri sürmüş ve onun ilmi teorik esasları kuvvetli ideolojik harekete

dönüşmüştür.

Gökalp'in Türkçülük fikirlerinin oluşmasında kendisinin de itiraf ettiği gibi Hüseyinzade Ali Bey'in büyük rolü olmuştur. 1912 yılında Türkçülük İttihad ve Terakki'nin siyasetinde kendine yer bulmuştur. İlk önce Turancılığı savunan Ziya Gökalp'in düşünceleri yıllar içinde değişmiştir. Gökalp'in düşüncesini doğuran şartlar tek yönlü değildir. Devletin geçirdiği değişimler Gökalp'in Türkçülüğü yeni şartlara göre yorumlamasını sağlamıştır. İslamcılığı ve Medeniyetçiliği, Türkçülüğü desteklemek ve güçlendirmek için kullanmıştır.

Ziya Gökalp, Selanik'te *Genç Kalemler*'in baş muharriri Ali Canip Bey'le tanıştıktan sonra dilde Türkçülük faaliyetine katılmıştır. O sırada faaliyetin lideri olan Ömer Seyfettin de bu dergide yazmaktadır. Gökalp'in katılmasıyla Türkçülük sadece "ilmi" olarak değil, "ideolojik" olarak da sistemleşme yoluna girer. Selanik'te yürüttüğü Türkçecilik mücadelesi onu Türkçülüğe bağlar. Yayımladığı "Turan" şiiri edebiyatta büyük yankılar yapar. Bu şiir daha sonra *Türkçülüğün Esasları*'nda ortaya koyacağı düşüncelerinin özetidir. Dil meselesine büyük önem veren *Genç Kalemler* makalelerinde sıklıkla bu konuya değinilir. Bu sebeptendir ki "Yeni Lisan" denildiğinde akıllara ilk olarak *Genç Kalemler* gelir. Kültürü ortaya çıkaran dil, millet olma yolunda önemli unsurlardır.

1908'de ikinci defa ilan edilen Meşrutiyet gayrimüslim halkı Osmanlı Devleti'ne bağlamak ve onları "Osmanlılık" suuruyla bir arada tutmak için girişilen bir harekettir. Ancak çok geçmeden bu rejim değişikliğinin, imparatorluk sınırları içindeki millî hareketleri önleyebilmekten çok uzak olduğu anlaşılır. Gökalp ülkedeki fikir akımlarını değerlendirirken çağdaşlaşma düşüncesini öne sürer. Türk toplumunda mevcut olan üç fikir akımının "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"ı Ali Bey'in fikirlerinden de yararlanarak tertipçi bir düşünce içinde birleştirmiş ve bu unsurları birbiri ile çatışmayan tersine birbirini tamamlayan akımlar olduğunu göstermiştir.

Durkheim'in "fert" ve "cemiyet" kavramlarından yola çıkan Gökalp, ulus ve millet kavramına varmış, millet kavramının üstün olduğunu savunmuştur. "Harsi" uyanış siyasi bir harekete dönüşmüş, iktisadi programla tamamlanmıştır.

Osmanlı'nın yenilgisinden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması Ziya Gökalp'te Türkçülük düşüncelerinin gelişmesine imkân verir. 1923 yılında *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabın birinci bölümünde Türkçülüğün mahiyetini, ikinci bölümünde ise Türkçülüğün Programı'nı açıklar. Türkçülük ilk devirde Turancılık (Türk halklarının tek bir yerde birleşmesi) düşüncesi ile bağlı olmuştur. Ancak o zamanla Turancılıktan uzaklaşmış, Türkçülük görüşlerini bildirmiştir. Türkçülük sadece görüş sistemi değildir, siyasi devlet alanlarında da belirli etkiler görülmüştür. Hüseyinzade Ali Bey ve Ziya Gökalp Türk Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yer alan ve yönetim şeklinin belirlenmesinde rolü olan, kültürel Türkçülüğü halk arasında yayılmasını sağlayan önemli düşünürlerdir.

Kaynakça

- Ağaoğlu, S. (1998). *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: Nebioğlu Yayınları.
- Akçura, Y. (1978). *Türkçülük*. İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- Akçuraoğlu, Y. (2009). *Türk Yılı 1928*. Haz., Arslan Tekin ve Ahmet Zeki İzgöer. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akpınar, Y. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bayat, A. H. (1998). *Hüseyinzâde Ali Bey*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Ceferov, N. "Eli Bey Hüseyinzade, yaxud milletin romantik mütefekkiri", http://www.birmilletikidevlet.com/ali_bey_huseynzade.html. Erişim Tarihi: 03.07.2024.
- Ensiklopediya (Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti) (2004). Baş Redaktor: Yaqub Mahmudov. Bakı: Lider Neşriyyat.
- Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Heyd, U. (1979). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. Çev., Kadir Günay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karakaş, M. (2008). "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Say: 11. 435-476.
- Kushner D. (1998). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Çev., Zeki Doğan. İstanbul: Fener Yayınları.
- Landau, J. M. (1999). *Pantürkizm*. Çev., Mesut Akın. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Mardin, Ş. (1983). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1985-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orhon, O. S. (1968). "Turan Nedir?". İstanbul: Son Havadis. 2 Şubat / *Ziya Gökalp için Yazılanlar-Söylenenler*. Haz. Şevket Beysanoğlu, C. 3. Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yayınları.
- Özkan, K. (2021). *Osmanlı Aydınlarının İslamcılık ve Türkçülük Siyasetleri Üzerine Tartışmaları Çatışma, Uzlaş, Sentez*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Sarınay, Y. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. Çev., Nuray Mert. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Türk, V. (2023). *Türkçülüğün ve Halkçılığın Mürşidi Hüseyinzade Ali Turan Bey*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay. 2023.
- Uca, A. (2017). *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkiri Ali Bey Hüseyinzade Turan Hayatı Fikirleri Eserleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.